

नेपालको १.१ करोड वर्षअघिको रामनरवानर- नेपिथेकसको सन्दर्भमा आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थल

—केदारनाथ प्रधान

विषय प्रवेश

विश्वको मानव इतिहासको सम्बन्धमा भएका वैज्ञानिक खोज र अनुसन्धान अनुसार विश्वका सबै प्राणीहरू एक आपसमा सम्बन्धित वा टाढा तथा निकटका सहोदर हुन् । जलचर प्राणी वा माछा आज देखिने सबै सरीसृप (Reptiles), स्तनपायी (Mammals) र पंक्षी समेतका पुर्खा हुन् । आजभन्दा करीब १.५ अरब वर्षदेखि आल्गीय (Algae) जस्ता जीव र वनस्पति भनी छुट्याउन नसकेका प्राक्कोशीय वा अकोशीय जीवाणुको शृङ्खलाबाट आजभन्दा करीब ५७ करोड वर्षअघि जीवको प्रादुर्भाव हुन गएको हो । जीव र अजीवको दोस्राँध मानिने र पानीमा पाइने मोनेरा (Monera), प्रोटिस्टा (Protista), बैक्टेरिया (Bacteria) आदिलाई जीवाणु मानिन्छ । जीवाणुबाटै एककोशीय र बहुकोशीय जीवको विकास हुँदै आजभन्दा करीब ५७ करोड वर्षअघि स्पष्ट जीवको प्रादुर्भाव भएको मानिएको छ । जलचर प्राणीबाटै परिवर्तनका दुई चरणहरू-परिमाणात्मक (Quantitative) र गुणात्मक (Qualitative)—हुँदै आजभन्दा करीब ३९.५ करोड वर्षअघि माछाजन्य जलचर प्राणी (Jelly fish) र यसैबाट विकसित हुँदै पछि ३२ करोड

वर्षअघि माछाको प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ । मानव र अन्य पशु जगत् एउटै पुर्खा-जीवका सन्तति हुन् भन्ने सामञ्जस्यको साथ-साथै मानव र पशुबीच रहेका भेदलाई पछिल्ला खोज र अनुसन्धान एवं शरीर-रचना विज्ञानको आधारमा गरिएको तुलनात्मक अध्ययनबाट मानवलाई पशु जगत्बाट भिन्न र उच्च विकसित जीव हो भनी मान्न थालियो । विश्वका विभिन्न भागमा प्राप्त सरीसृप (Reptile), स्तनपायी (Mammal) र सो मध्येकै वानर वर्ग (Primates) एवं प्राङ्क मानवका अवशेषहरूको अध्ययन र अनुसन्धानपछि स्तनपायी (Mammal) मध्येकै विकसित मानिने वानरबाट नै मानवको विकास भएको हो । प्राप्त अवशेषहरूको आधारमा देखिएका वानर र मानव बीचको करीब २ करोड वर्षको अवधिमा एउटा जीव (वानरभन्दा उच्च विकसित र मानवको आकृतिसित मिल्ने) लुप्त (Missing) रहेको भनी अनुमान गरिएकोमा १९३० ई. देखि यता प्राप्त भएका वानर र मानव दुवैको आकृतिसित मिल्ने र वानरभन्दा विकसित र मानवभन्दा पिछडिएको जीव, जसलाई रामनरवानर (Ramapithecus) भनी नामकरण गरिएको छ, त्यसलाई उक्त लुप्त रहेको शृङ्खला (Missing Link) जीव भनी मानिएको छ ।

अमेरिकी विद्वान डा. जेन्स मुन्थे (Dr. Zanes Munthe) को नेतृत्वमा नेपाल-अमेरिकी संयुक्त वैज्ञानिक अभियान दलले नेपालमा १९८० ई. मा लुम्बिनी अंचलको बुटवलमा तिनाउ नदीको दायाँ किनारामा आजभन्दा करीब १.१ करोड वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको एउटा जीवको दाँतको एउटा अवशेष पाइएको छ र यस जीवलाई रामनरवानर (Ramapithecus) कै श्रेणीको भनी मानिएको छ। यही समयदेखि नेपालमा मानवको उद्गमसम्बन्धी प्रागैतिहासिक अध्ययनको प्रारम्भ भएको देखिन्छ। यसपछि नेपालमा आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थल संग-संगै नेपालको पूर्व-पश्चिम, उत्तर-दक्षिण, तराई, भित्रीमधेश, मध्य पहाडी भू-भाग, उपत्यका र हिमालयको फेदीतिर यसअघि र पछि पाइएका प्राङ्ग मानवले प्रयोग गर्ने गरेका भनी अनुमान गरिएका ढुङ्गाका हतियारका अवशेषहरूको आधारमा नेपालमा प्राङ्ग मानवहरूको अध्ययन पनि अघि बढ्न थाल्यो। हालसम्म मानवको विकाससम्बन्धी अध्ययनको लागि सबैभन्दा प्रामाणिक आधार मानिने अस्थि-अवशेष बुटवलको यही एउटा मात्र पाइएको छ र अन्य प्राङ्ग मानवको अस्थि-अवशेष हालसम्म कतै पनि पाइएको छैन।

प्रस्तुत अध्ययनमा रामनरवानर (Ramapithecus) लाई केन्द्रबिन्दु बनाई विश्वमा आदिमानवको उद्गम कसरी भयो? आदिमानवको पुर्खा को हुन्? आदिमानवको उद्गम कहाँ भयो? वा आदिमानवको उद्गमस्थल कुन हो? र नेपालमा यी प्रश्नहरूको संबन्धमा के-कस्ता अध्ययनहरू भएका छन् र नेपाली रामनरवानर (Ramapithecus) को के-कस्तो स्थान रहेको छ? भन्ने प्रश्नहरूबारे चर्चा गरिनेछ। सन्दर्भवश हालसम्म नेपालमा देखिएका प्राङ्ग मानवहरूबारे पनि उल्लेख गरिनेछ।

मानव विकासको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिने वानरवर्ग (Primates) र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को अस्थि-अवशेष मात्र होइन, कुनै पनि प्राङ्ग मानवको अस्थि-अवशेष पाइएको छैन। दक्षिणी नरवानर (Australopithecus)

लाई छोडी रामनरवानर (Ramapithecus) देखि नेपालको बर्दिया, नवलपरासी, काठमाडौं उपत्यका, ताप्लेजुङ, मोरङ्ग, उदयपुर, रामेछाप, काभ्रेपलान्चोक, चरिकोट, मकवानपुर, गोरखा, दाङ्ग, पाल्पा आदि स्थानमा पाइएका ढुङ्गाका हतियारहरूको आधारमा प्रस्तुत अध्ययनमा आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थलबारे अन्य मुलुकका अवशेषहरू एवं अध्ययनसित जोडी चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। कतिपय लेखकका विचारहरू यहाँ यी पंक्तिका लेखकको जस्तो पनि देखिन सक्छन्। यी पंक्तिका लेखक सन्दर्भ ग्रन्थ सूचीमा दिइएका पुस्तक र पत्रिकाका लेखहरूका लेखकहरूप्रति आभारी रहेको छ। सन्दर्भ सामग्रीमा नेपाली साक्षरीहरूलाई विशेष जोड दिइएको कारण कतिपय विद्वान्का भनाइ नेपाली लेखकका देखिन सक्ने पनि हुन्छ।

१. अध्ययनको उद्देश्य र सीमा

माथि परिचय अन्तर्गत प्रस्तुत अध्ययनको चर्चाको विषय उल्लेख गरिए अनुसार वानरको सन्तति मानव र वानर बीचको लुप्त शृङ्खला (Missing Link) जीव रामनरवानर (Ramapithecus) रहेकोले यसको उद्गम, मानवको विकासमा यसको स्थान, यस जीवबाट मानवको विकास, विश्व आदिमानवको उद्गमस्थलबारे चर्चा गर्ने उद्देश्य रहेको छ। यसको साथै नेपालमा यससम्बन्धी पूर्व अध्ययनको साथै सन्दर्भवश नेपालको मानव विकासबारे पनि उल्लेख गरिनेछ।

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रामनरवानर (Ramapithecus) आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थलबारे चर्चा गर्नु रहेकोले यसमा जीवको उत्पत्तिदेखिको शृङ्खलाबद्ध चर्चा गरिने छैन र वानरदेखिको शृङ्खलाबारे भने स्पष्ट हुनको लागि संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिनेछ। यसरी चर्चा गर्दा नेपालमा प्राप्त भएका सीमित अवशेषलाई अन्य मुलुकमा पाइएका अवशेषहरू र सो सम्बन्धी अध्ययनसित जोडेर चर्चा गरिनेछ। आदिमानवको उद्गम र उद्गमस्थलसम्बन्धी हालसम्मका पूर्व अनुमानहरूबारे यथासंभव चर्चा

गरिए तापनि नेपाली सन्दर्भबारे स्रोतको कमीको कारण संक्षिप्त रूपमा मात्र चर्चा गरिनेछ। नेपालमा भएको मानवको विकासको सम्बन्धमा प्रस्तुत लेखमा चर्चा गर्दा विस्तृत हुने र यो छुट्टै अध्ययनको विषय भएको हुनाले यहाँ सन्दर्भवश मात्र उल्लेख गरिनेछ। हालसम्म नेपालमा भएको पूर्व अध्ययनलाई संक्षिप्त रूपमा सकेसम्म अध्ययनको प्रकृति समेतलाई ध्यान दिई वैज्ञानिक दृष्टिकोणको आधारमा चर्चा गरिनेछ।

प्रस्तुत अध्ययनमा स्रोत-सामग्रीको रूपमा नेपालमा खोज र अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका अवशेष, यसका सम्बन्धमा हालसम्म भएका अध्ययन, यस सम्बन्धी विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू, र नेपालभन्दा बाहिर विभिन्न मुलुकहरूमा पाइएका अवशेषहरू, तिनको अध्ययन र मुख्यतया नेपालको नजिक रहेका मुलुकहरू भारत, चीन र पाकिस्तानमा प्राप्त रामनरवानर (Ramapithecus) र प्राङ्गमानवका अवशेषहरू एवं सोसम्बन्धी अध्ययनलाई लिइएको छ। उपर्युक्तमध्ये खास गरी, एशिया महादेश र त्यसमा पनि छिमेकी मुलुकहरू चीन र भारतलाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ।

२. पूर्व अध्ययन

१९८० ई. डिसेम्बरमा लुम्बिनी अञ्चलको बुटवलमा तिनाउ नदीको दायाँ किनारामा डा. जेन्स मुन्थे (Dr. Zanes Munthe) को नेतृत्वमा (यसमा नेपालका विष्णु डंगोल सामेल थिए) नेपाल तथा अमेरिकी वैज्ञानिक संयुक्त अन्वेषण दलले उत्खनन् गर्दा पहुरामा टाँसिएको रामनरवानर (Ramapithecus) को माथिल्लो बायाँ बङ्गाराको एउटा दाँतको अवशेष फेला पारेपछि नेपाली इतिहास जगत्मा यसले एउटा हलचल पैदा गर्‍यो। आजभन्दा करीब १.१ करोड

वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको यस अवशेषलाई "नेपालमा मानवको संभावित पुर्खा र एशियाको जेठो" भनी अनुमान गरियो र नेपालका प्रमुख समाचार-पत्रहरू दि राइजिङ्ग नेपाल र गोरखापत्र^१-ले समाचार प्रकाशनमा ल्याएपछि नेपाली इतिहास जगत्मा खुलुदुली पैदा गर्‍यो र खोज र अध्ययन प्रारम्भ हुन गयो।

बुटवलको उत्खनन्को समाचार प्रकाशित भएपछि नेपाली इतिहास जगत्मा चर्चा-परिचर्चा चले तापनि जाने-मानेका नेपाली इतिहासकारहरूले आफ्ना प्रतिक्रियाहरू प्रकाशमा ल्याउने काम नगरी मौनता साधेको पाइएकाले यसले नेपाली इतिहास जगत्को दरिद्रतालाई संकेत गरेको आभास हुन आउँछ। ऐतिहासिक युगका झिना-मसिना अवशेष पाइएपछि सोको समाचार पत्र-पत्रिकाहरूमा तुरुन्तै प्रकाशित हुने तर प्राग् इतिहासको सम्बन्धमा एशिया महादेश एवं विश्वमै महत्त्वपूर्ण स्थान राखेको यस अवशेषबारे केही चाई-चुई नहुनुले प्राग् इतिहासको क्षेत्रमा नेपालको दरिद्रता रहेको अनुमान गर्नु अत्युक्ति मान्न सकिदैन।

यसअघि इतिहासविद् वा पुरातत्त्वविद् वा पूरा मानवशास्त्री भनी प्रकाशमा नआए तापनि जनकलाल शर्मा र निरीश नेपालले नेपाली रामनरवानर (Ramapithecus) बारे आफ्ना विचार प्रकाशमा ल्याएका छन्। नेपालको पुरातत्त्व विभागका प्रधान अनुसन्धान अधिकृत रहेका (हाल अवकाश प्राप्त) जनकलाल शर्माले सर्वप्रथम "नेपालमा मानव जातिको पुर्खा" (१९८१ ई.)^२ र त्यसपछि "नेपाल: मानव विकासको दृष्टिमा" (१९८३ ई.)^३ शीर्षकका रचनाहरू, त्यसअघि यससम्बन्धी सामान्य मात्र उल्लेख भएको पुस्तक (१९८२ ई.)^४ र पछि मानवको उद्गमसम्बन्धी चर्चा गरिएको "सेवेन्टिन् मिलियन्-इएर-ओल्ड प्राइमेट

^१ दि राइजिङ्ग नेपाल-मार्च २७, १९८१ ई., गोरखापत्र-२०३७ वि. सं. चैत्र १४ शुक्रवार

^२ प्राचीन नेपाल-श्री ५ को सरकार, पुरातत्त्व विभाग, संख्या ६१-६४ डिसेम्बर १९८०, जुलाई १९८१ पृष्ठ. १-१५।

^३ गरिमा-साझा प्रकाशन, काठमाडौं, वर्ष १ अंक ५, २०४० वि. सं. (१९८३ ई.)।

^४ हाम्रो समाज एक अध्ययन-साझा प्रकाशन, काठमाडौं, प्रथम संस्करण १९८२ ई. (२०३९ साल), पृष्ठ २२-२३

फोरिल्स कूड् बी लिक् बिट्वीन् मैन् एण्ड एप् (17 Million-year-old Primate Fossils could be Link Between Man and Ape. १९८४ ई.) शीर्षकको रचना^५ प्रकाशित गरेका छन् । निरीश नेपालको “दि रामापिथेकस्” (The Ramapithecus, १९८२ ई.)^६ शीर्षकको लेख पनि प्रकाशित भएको छ । त्यस्तै यससम्बन्धी उल्लेख भएको यी लेखकको एउटा पुस्तक^७ र “नेपालको प्रागैतिहासिक अध्ययन”, र “नेपालको प्राग् इतिहासका स्रोतहरू” (१९८७ ई.) र “पृथ्वीको उत्पत्ति र विकास” शीर्षकका लेखहरू^८ पनि प्रकाशित भएका छन् ।

यसअघि राणाकालको उत्तरार्द्धमा धार्मिक अस्था भएका राष्ट्रवादीहरूद्वारा भारतमा बृटिश औपनिवेशिक शासनको विरोधमा राष्ट्रिय गाथा-गौरवको खोजको सिलसिलामा बाल गंगाधर तिलक आदिले “उत्तरी ध्रुव” र भारतखण्ड” एवं “हिमालय” लाई जन्मथलो वा जन्मभूमि भनी आदिमानवको उद्गमबारे मत व्यक्त गरे जस्तै नेपालका राष्ट्रवादी भीमभक्तमान सि बस्नेत (काम्रोपलाञ्चोक) आदिले हिमालयलाई “सृष्टिको मुहान” (१९५६ ई.)^९ भनी अनुमान गरेको पनि पाइएको छ । हिमालय मात्र होइन, सगरमाथालाई नै “आर्यहरूको जन्मथान”^{१०} भनी वेदको आधारमा आदर्शवादीहरूले मानेको पाइए तापनि यससम्बन्धी खोज र अनुसन्धान भएको छैन । वेद र पुराणको आधारमा आदर्शवादी दृष्टिकोण अनुसार गरिएको उक्त अनुमानलाई हाल नेपालमा उक्ति जस्तै मानिएको देखिए तापनि यससम्बन्धी अध्ययन र चर्चा प्रागैतिहासिक

आधारमा भएको पाइएको छैन । तर जनकलाल शर्माको पछिल्लो रचना (१९८३-८४ ई.) मा सगरमाथा क्षेत्रलाई आदिमानवको उद्गमस्थल हुनसक्ने अनुमान भने विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा रहेको हिमाल महालंगुरको नाम “लंगूर” नामक वानर प्रजातीको नाममा रहेको संभावनाको आधारमा उल्लेखनीय देखिन्छ, यसबारे पछि चर्चा गरिनेछ ।

२.१ पूर्व अध्ययनको प्रकृति

शुरूमा जनकलाल शर्माले अमेरिकी विशेषज्ञ डा. जे. एच. हट्चिन्सन् (Dr. J. H. Hutchison) ले १.१ करोड वर्षअघिको भनी गरेको अनुमानको आधारमा नेपाली रामनरवानर (Ramapithecus) लाई “नेपालमा मानवको संभावित पुर्खा” र “एशियाको जेठो” भनी मान्न पुगेका र यसै आधारमा नेपालमा मानवको विकासको सम्बन्धमा नवलपरासी जिल्लाको दन्द्रा नदीको किनारको कोटटाँडी (१९६८ र १९७८ ई.) र काठमाडौं बुढानीलकण्ठको धोबीखोलाको किनारमा प्राप्त भएका प्राङ्गमानवका अवशेष (ढुंगाका हतियारहरू, १९७८ ई.) को आधारमा चर्चा गर्न पुगे । उनको यस अध्ययनले यसअघि (१९७८ ई सम्म) का अवशेषहरूको आधारमा नेपालमा मानवको विकासका सम्बन्धमा भएको अध्ययनमा बुटवलको अवशेषले अरु बढी प्रष्टता देखिए तापनि १९८२ ई. मा आएर पूर्व उल्लेख गरिएको पुस्तकमा मौन जस्तो रहेको देखिएकोले पछि आफ्नो पूर्व अध्ययनमा विश्वस्त वा दृढ नरहेको हो कि जस्तो अनुमान हुन्छ । उनी सेवारत रहेको

^५ प्राचीन नेपाल- पूर्ववत्, संख्या ७९, डिसेम्बर १९८३ ई.-जनवरी १९८४ ई., पृष्ठ १२-३२ ।

^६ रोलम्बा- जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूट, वर्ष २ अंक १, जनवरी-मार्च १९८२ ई., पृष्ठ १३-१७ ।

^७ प्रधान, केदारनाथ-नेपाली इतिहास लेखनबारे, प्रधान प्रकाशन, बनेपा, प्रथम संस्करण १९८५ ई. (२०४२ वि. सं.) ।

^८ वर्तमान नेपाल (केन्द्रबिन्दुका लागि) काठमाडौं, वर्ष ३ अंक ३ र ४, १९८७ ई. (वि. सं. २०४४) ।

^९ बस्नेत, भीमभक्तमान सि-नेपालको ऐतिहासिक झलक ।

^{१०} प्रपन्नाचार्य, डा. स्वामी-वेदमा के छ ? (अग्नीमीले) प्रशान्त प्रकाशन, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, १९८६ ई. (२०४३ वि. सं.), पृष्ठ ६२ ।

(तत्कालीन) पुरातत्त्व विभागका एकजना अधिकृत (श्रीमती ऋद्धि प्रधान) ले चीनको राजधानी पेइचिङ्ग (Beijing) र सियान (Xian) मा भएको एशियामा पुरातात्विक अध्ययन विषयक एउटा अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी¹¹ (१९८३ ई. अगष्ट) मा नेपाली रामनरवानर (Ramapithecus) लाई "विश्वको माहिलो" र "एशियाको जेठो"¹² भनी नेपालको औपचारिक प्रतिनिधिको हैसियतले धारणा व्यक्त गरेको पाइएको छ। माथि उल्लेख गरिएको पछिल्लो रचनामा उनले चीन, भारत, पाकिस्तान, अफ्रिका र युरोपीय सन्दर्भको अतिरिक्त जीव विकास एवं भूगर्भ विज्ञान समेतको अध्ययनको आधारमा नेपाली रामनरवानर (Ramapithecus) बारे उनी पहिलेभन्दा बढी स्पष्ट रहेको देखिएको र नेपालको सगरमाथा क्षेत्रलाई आदिमानवको उद्गमस्थलको रूपमा अनुमान गरेको पनि पाइएको छ। उनले चीनको अध्ययनमा रामनरवानर (Ramapithecus) लाई मानवको संभावित पुर्खा मात्र मानेको र यसबाट मानवको विकास भएको कुरा विवादास्पद रहेको सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन्। "नेपालमा मानव जातिको पुर्खा" लेखमा रामनरवानर (Ramapithecus) को समयकाल निर्धारण गर्ने विधिहरूका सम्बन्धमा चर्चा गर्नुको साथै नेपिथेकस (Nepithecus) बारे अन्य अवशेषहरूको अध्ययनको साथै नेपाली सन्दर्भसित जोडेर चर्चा पनि गरेका छन्। उनको यो प्रारम्भिक कार्य मूक-दर्शक जस्तै रहेको नेपालको इतिहास जगत्मा महत्त्वपूर्ण मान्नुपर्ने जस्तो देखिन्छ तापनि 'प्राचीन नेपाल' (संख्या ७९) मा उनले सन्दर्भ सामग्री सूचीमा लामो सूची दिई अनेक पुस्तकका लामा अंशहरूको स्रोतको उल्लेख नगरी जस्ताको तस्तै दिएको कारण हाम्रो अध्ययन अपूर्ण र अव्यवस्थित जस्तो

देखिएको छ। निरीश नेपालले भारतमा पाइएको रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेषको अध्ययनसित जोडेर भारतको सिवालिक (चुरे) र नेपालको चुरे इलाकालाई यसको विचरण थलोको रूपमा अनुमान गरी यस जीवलाई मानव वंशावलीको लुप्त शृङ्खला (Missing Link) र "एशियाको जेठो" र "विश्वको माहिलो" मानेका छन्। साथै नेपालको दन्दा नदीको किनार कोटटाँडीका हतियारहरूको नेपालको बुटवल रामनरवानर (Butwal Ramapithecus) सित वास्तवमा कुनै सम्बन्ध रहेमा नेपालमा मानवको पहिलो संभावित पुर्खा मात्र होइन, आदिमानवको उद्गम (Appearance) पनि हुन सक्ने¹³ संभावनाको समेत उल्लेख गरेका छन्। यी पंक्तिका लेखकले आफ्नो पूर्व उल्लेखित पुस्तक (१९८५ ई.) मा सामान्य उल्लेख¹⁴ र अर्को पुस्तक¹⁵ मा विस्तृत रूपमा चर्चा गरेको छ, जसको आधारमा प्रस्तुत अध्ययन तयार भएको छ।

रचनामा पछिल्ला खोज र अनुसन्धान अनुसार टर्कीको रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेषलाई विश्वको पहिलो र यस जीवलाई मानवको पुर्खा रहेको सम्बन्धमा विवाद रहेकोबारे उल्लेख नभएको र निरीश नेपालको रचनामा यी कुराहरूको साथै आदिमानवको उद्गमस्थलसम्बन्धी भारतको सिवालिक क्षेत्र र नेपालको बाहेक अन्य स्थानको (केन्यालाई छोडी) उल्लेख गरिएको छैन। जनकलाल शर्माले आफ्नो पूर्व अनुमान र बीचको मौनताबारे पछि उल्लेख गरेका छन्।

नेपालको प्राग् इतिहासको क्षेत्रमा सारै नै कम कार्य भएकोमा यी अध्ययनहरूले यस क्षेत्रको कमीलाई थोरै मात्रामा नै भएपनि पूरा गर्ने पाइला चालेको मान्नु पर्दछ। यसअघि नेपालको बौद्धिक जगत्मा समेत

11 यसमा एशियाका १० यूनेस्को सदस्य राष्ट्रहरू सहभागी थिए।

12 पेइचिङ्ग रिभ्यू- पेइचिङ्ग, चीन, वर्ष २६ अंक ४४, १९८३, ३१ अक्टोबर, पृष्ठ २२।

13 नेपाल, निरीश- दि रामापिथेकस, रोलम्बा- पूर्ववत्, पृष्ठ १६।

14 प्रधान, केदारनाथ- पूर्ववत्, पृष्ठ १० र ३९।

15 ... .. नेपालको प्रागैतिहासिक रूपरेखा (अप्रकाशित) यसका केही अंश माथि उल्लेख गरिएका रचनाहरू हुन्।

नेपाललाई आगन्तुक जातिहरूद्वारा आयात गरिएको, मंगोल र आर्य सभ्यताको संगमस्थल भनी नेपालका प्राङ्गमानवको अस्तित्वलाई बेवास्ता गरिएको थियो।

यस्तो चिन्तनमाथि पुनः विचार गरी नेपालमा प्राङ्ग मानवको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्न यस अध्ययनले सहयोग मिलेको छ। नेपाली जगत्मा मानवलाई "ईश्वर" को चमत्कार वा बूढा ब्रह्माजीको सुन्दर सृष्टिको परिकल्पना भनी मानी आएको अवधारणालाई त्यागी "सृष्टिको मुहान हिमालय" भन्ने अनुश्रुतिबाट बनेका नेपाली उक्तिलाई ध्यानमा राख्दै विकासवादी सिद्धान्त अनुसार वानरबाट मानवको विकास भएको र नेपालको हिमालय पर्वत श्रृङ्खला (खासगरी सगरमाथा क्षेत्र) विश्वको आदिमानवको संभावित उद्गमस्थल भन्ने अवधारणाले नेपालको महत्त्वलाई बुझ्न मद्दत मिल्न आएको छ। साथै नेपालमा प्राङ्गमानवको उद्गम र विकासबारे अध्ययन गर्न यसले अरु प्रोत्साहित गरेको देखिन्छ। यसरी समग्र रूपमा रामनरवानर (Ramapithecus) सम्बन्धी अध्ययनले नेपालको इतिहास जगत्मा एउटा नयाँ दिशाको उदय हुनुको साथै वैज्ञानिक दृष्टिकोण अवलम्बन गर्न समेत सहयोग मिलेको देखिन्छ। कुनै रचनामा मौलिकताको कमी रहे तापनि पछिको अध्ययनको लागि केही न केही सहयोग मिलेको मान्नु पर्ने देखिन्छ। साथै नेपालको प्रागैतिहासिक अध्ययनमा प्राग् इतिहासको सीमित पक्षको अलग-अलग अध्ययन भएको अवस्थामा नयाँ अध्ययनले पुरातत्व, पुरातत्वशास्त्र, पुरामानवशास्त्र, नृत्तत्वशास्त्र, भू-गर्भ विज्ञान, जीव रसायनशास्त्र, शरीर रचना विज्ञान, जीव विज्ञान आदि विभिन्न पक्षलाई समेत ध्यान दिई समग्र अध्ययनको प्रारम्भ पनि भएको मान्नु पर्दछ।

३. रामनरवानरको प्रकृति

३.१ रामनरवानरको समयकाल

विश्वमा रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेष सर्वप्रथम १९३० ई. मा भारतको सिवालिक पर्वतमा इटालीको याले (Yale) विश्वविद्यालयको जी. ई. लेविस (G. E. Levis) ले प्राप्त गरेका थिए^{१६}। त्यसपछि चीन (१९५७-५८ ई.), केन्या (१९६२ ई.), ग्रीस (१९७२ ई.), टर्की (१९७४ र १९७७ ई.), हंगेरी र पाकिस्तान (१९७६ ई.) र नेपाल (१९८० ई.) मा र पुनः चीनको युनान (Yunnan) प्रान्त (१९८० ई.) मा रामनरवानर (Ramapithecus) का अवशेषहरू प्राप्त भएका छन्। प्रारम्भमा यी अवशेषलाई केन्यापिथेकस् (Kenyanthropus, Kenya Ape, केन्या), शुष्कवानर काइयुआन प्रकार (Dryopithecus Kaiyanensis, Kaiyanoak Ape, चीन, १९५७ ई.) रामनरवानर (Ramapithecus, Rama Ape, भारत) आदि विभिन्न नाम दिइए तापति पछि सबैभन्दा पहिले पाइएको भारतको रामनरवानर पंजाबीकस्-पंजाब रामनरवानर (Ramapithecus, Punjabicus-Punjab Rama Ape) को नाममा एउटै जातीय (Generie) नाम^{१७} दिइएको पाइन्छ। भारतको पौराणिक नाम "राम" को नाममा रामनरवानर (Ramapithecus) र स्थान विशेषको आधारमा केन्या रामनरवानर (Kenyanthropus), काइयुआन नरवानर (Kaiyuan Ape) भनिए जस्तै नेपालको अवशेषलाई बुटवल रामनरवानर (Butwal Ramapithecus)^{१८} र नेपिथेकस् (Nepithecus)^{१९} को संज्ञा पनि दिइएको पाइन्छ।

१६ शर्मा, जनकलाल- सेवेन्टिन मिलियन-इएर-ओल्ड प्राइमेट् फोसिल्स् कूड बी लिंक बिट्वीन् भैन एण्ड एप, प्राचीन नेपाल, संख्या ७९, पृष्ठ २४।

१७ लानपो, जिया- अलि मैन् इन् चाइना, फोरेन लैन्वेज् प्रेस, पेइचिङ्ग, प्रथम संस्करण, १९८० ई., पृष्ठ २।

१८ शर्मा, जनकलाल- नेपालमा मानव जातिको पुर्खा, प्राचीन नेपाल, उही, संख्या ६१-६४, पृष्ठ ३।
नेपाल निरीश- दि रामापिथेकस्, रोलम्बा, वर्ष २ अंक १, पृष्ठ १६।

१९ प्रधान, केदारनाथ- नेपाली इतिहास लेखनबारे, उही, पृष्ठ १०।

रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेषको समयकालबारे कार्बोन १४, (Carbon 14 dating) अवशेषमा रहेको कार्बोनको मात्राको आधारमा गरिने परीक्षणको परम्परा रहेकोमा पछि पोट्याशियम आरगन परीक्षण (Potassium argon 40 investigation वा dating) को आधारमा (अस्थि अवशेषमा रहेको पोट्याशियम आरगन ४० को विनष्टको आधारमा गरिने परीक्षण) केन्याको अवशेषलाई १.४ करोड वर्षअघिको भनी अनुमान गरेको पाइएको छ। भारत, चीन र पाकिस्तानका अवशेषहरूलाई ८०-८५ लाख वर्षअघिको र नेपालको अवशेषलाई १.१ करोड वर्षअघिको भनी मानिएको छ। टर्कीको अवशेषलाई १.४ करोड वर्षभन्दा अघिको र केन्याको अवशेषको समयकालको निर्धारणलाई अझै विवादास्पद रहेको²⁰ कारण भरपर्दो नमानेकोले रामनरवानरका अवशेषहरूमध्ये सबैभन्दा जेठो टर्कीको अवशेषलाई²¹ मानिएको हो प्रो. उ रू काङ्ग, १९८१। एशियामा प्राप्त अवशेषहरूमध्ये नेपिथेकसलाई सबैभन्दा जेठो र विश्वमा यसको स्थान साहिलो रहेको छ²²।

३.२ रामनरवानरको अवशेषको प्रकृति

हालसम्म पाइएका रामनरवानर (Ramapithecus) का अवशेषहरूमा केन्या र भारतमा बङ्गाराका अवशेषहरू पाइएका छन् र चीनमा भने पूरा मुण्ड (Skull) को अवशेष (१९८० ई.) नै पाइएको छ। अधिकांश ठाउँमा दाँतको अवशेष भेटिएका छन्। भारतमा पाइएको बंगारालाई पशुको रोमन अक्षर 'यु' (U) आकारभन्दा भिन्न र मानवसित मिल्ने शंकुवक्र (Parabolic)²³ र मानवको-च्यापु तल-माथि दुवैको आकार धनुष (Arch) जस्तो

घुमेको²⁴ भनी मानिएको छ। चीनमा पाइएको मुण्ड अवशेषको दुवैतिरको शिखर हाड कमजोर रहेको, मुण्डको हाड र मेरूदण्ड जोडिने ठाउँनेरको भाग (Foramen occipital magnum) मुण्डको अघिल्लो (Front) भागमा वानरको भन्दा नजीक रहेको, बङ्गाराको अवस्थिति (Projection) वानरसित नमिलेको, भित्तको दाँत (Incisor) साना तथा साँगुरा र अगाडिका दाँतहरू (Canines) साना र अन्य दाँतभन्दा केही ठूला (Higher) र बङ्गाराको शीर्ष भाग (Crown of the molars) मा इनामेल (Enamel) केही बढी रहेको (Coated) भनी मानेको पाइन्छ। यी स्वरूपहरूले रामनरवानर (Ramapithecus), मानवको निकट रहेको अनुमान चीनका प्रागैतिहासिक पुरातत्त्वविद् प्रो. उ रू काङ्ग (Wu Ru Kang, १९८१ ई.) ले अनुमान²⁵ गरेका हुन्। नेपालको अवशेष भने बायाँ बङ्गाराको माथिल्लो दाँत (चट्टानको रूपमा परिणत भएको) पाइएको छ र यसको आकार १ से. मि. चौडा र करीब १ से. मि. लामो रहेको छ।

उपर्युक्त अवशेषहरूमध्ये सबैभन्दा विश्वसनीय एवं महत्त्वपूर्ण चीनको मुण्ड अवशेषलाई मान्नुपर्ने देखिन्छ। नेपालको अवशेष भने झिनो पाइएको छ र यहाँ वानर (Primate) तथा नरवानर (Anthropoid) को साथै रामनरवानर (Ramapithecus) पछिको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) का अवशेषहरू पनि पाइएका छन्। त्यसैले अन्य मुलुकको अवशेषको तुलनामा नेपालको अवशेष कमजोर देखिएको छ। तर समयकालको दृष्टिले विश्वमा साहिलो र एशियामा जेठो रहेकोले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण देखिएको चीनको अवशेषभन्दा पनि

²⁰ ह्वेर् दिद् ह्यूमैन् काइन्ड ओरिजिनेट्- चाइना पिक्टोरियल, जुलाई १९८१।

²¹ पूर्ववत्।

²² टर्कीको अवशेषलाई जेठो मानिनुअघि नेपिथेकसलाई विश्वमा साहिलो भनी मानिएको थियो।

²³ नेपाल, निरीश- रोलम्बा, पूर्ववत्, पृष्ठ १५।

²⁴ शर्मा, जनकलाल-- उही, प्राचीन नेपाल-- संख्या ६१-६४, पृष्ठ ३।

²⁵ काङ्ग, प्रो. उ रू, पूर्ववत्।

प्राचीन रहेको आधारमा भने यसको महत्त्व कम रहेको देखिदैन । नेपालको अवशेष पाउनुभन्दाअघि भारत, चीन र पाकिस्तानमा पाइएकोमा यहाँ पनि पाइएपछि यसलाई चीन र भारत बीचको प्रारम्भिक मानवानुगण (Hominidae) को लेखा (Record) मा रहेको भौगोलिक रिक्ततालाई पूर्ति गर्ने भनी संयुक्त अन्वेषण दलले गरेको आशाको आधारमा मानवशास्त्र (Anthropology) को क्षेत्रमा यसको ठूलो महत्त्व रहेको²⁶ अनुमान पनि गरेको पाइएको छ ।

हालसम्म प्राप्त अवशेषहरूमध्ये टर्कीको अवशेषलाई सबैभन्दा जेठो भनी मानेको पाइन्छ । यसले यसअघि जेठो मानिएको केन्याको रामनरवानर (Kenyanthropus) माहिलो भनी टर्कीको रामनरवानर (Ramapithecus) लाई जेठो मानेको आधार (केन्याको समयकालको निर्धारणलाई विश्वसनीय मानेको पाइँदैन) मा अनुमान गर्न थालिएको छ । नेपालको नेपिथेकस् (Nepithecus) एशियामा जेठो नै रहेको छ तापनि विश्वमा भने साहिलो हुन पुगेको छ । यसरी समयकालको अझै विवाद रहेको भनी मानेको पाइन्छ । भारत, चीन र पाकिस्तानमा पाइएका रामनरवानर (Ramapithecus) लाई ८०-९० लाख वर्षअघि-सम्मको मात्र मानिएको छ । यसरी विश्वमा पाइएको रामनरवानर (Ramapithecus) का अवशेषहरूको समयकाल १.४-०.८ करोड वर्षअघिसम्म²⁷ पुगेको भनी अनुमान गरेको पाइन्छ तापनि समयकालको सम्बन्धमा अझै अन्तिम निर्णय भने हुनसकेको छैन ।

रामनरवानर (Ramapithecus) को समयकाल निर्धारण गर्ने विधि अनेक छन् र विश्वमा हालसम्म प्राप्त अवशेषहरूको काल निर्धारण एउटै विधिबाट नभई विभिन्न विधिबाट भएको पाइएको छ ।

त्यसैले ती विधिहरूबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक भएको हुनाले तल संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिन्छ ।

अशमीभूत अस्थि-अवशेषहरूको समयकाल निर्धारण गर्ने विधिहरू धेरै पाइएका छन् र तिनलाई गुण वा प्रकृतिको आधारमा सापेक्ष (Relative) र निरपेक्ष वा स्वतन्त्र (Absolute)²⁸ गरी मुख्यतः दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो विधि अनुसार परीक्षण गरिनु पर्ने अस्थि-अवशेषसंगै पाइएका अन्य जीवजन्तु र वनस्पतिसित तुलना गरिन्छ र यही आधारमा भूगर्भविद् र पुरातत्त्वशास्त्रीहरूले काल निर्धारण गरेको पाइन्छ । तर यसमा वनस्पति वा जीव कुनै महादेशमा विलुप्त भैसकेको र कुनै महादेशमा भने विद्यमान रहेका हुनसक्ने (आज शीत वातावरण रहेको इलाकामा भूमध्यरेखीय र आज उष्ण वातावरण रहेको ठाउँमा शीत वातावरण रहेका वनस्पति वा जीवको अवशेष पाइएका छन्) भएको हुनाले ठीक ढंगले समयकाल निर्धारण गर्न कठिन छ । अर्को निरपेक्ष वा स्वतन्त्र (Absolute) विधि भने पहिलोको तलनामा भरपर्दो मानिन्छ । गणितको आधारमा सौररश्मिकिरण (Solar Radiation) को हिसाब गरेर प्रातिनूतनाश्म (Pleistocene) कालमा रहेको हिमयुगको समयलाई अध्ययन गर्न सकिन्छ । तर हिमयुगको प्रारम्भ १० लाख वर्षअघि मात्र (यसभन्दा अघिको हिमयुगलाई छोडेर)²⁹ प्रारम्भ भएको भनी मानेकोले त्यसपछिको समयकाल मात्र गणना गर्न सक्ने हुनाले यो विधि पनि पूर्ण बन्न सकेको छैन । त्यस्तै दोस्रो प्रकारको विधिमा वृक्ष-वृत्त गणनविधि (Dendochronology) आदि अनेक स्वतन्त्र विधि पाइन्छन्, तर तीबाट पनि धेरै अघिको समयकाल निर्धारण गर्न सकिदैन भनी मानेको पाइन्छ ।

²⁶ नेपाल, निरीश- 'दि रामापिथेकस्', रोलम्बा, उही, पृष्ठ १६ ।

²⁷ काङ्ग, प्रो. उ रू- पूर्ववत् ।

²⁸ शर्मा, जनकलाल- पूर्ववत्, पृष्ठ ३ ।

²⁹ पहिले पनि हिमयुग रहेको, जसलाई आदिम हिमयुग भन्ने गरिन्छ, तथ्यको अवशेष पाइए तापनि कहिले, कहाँ-कहाँ, कस्तो अवस्थाको रहेको थियो भन्नेबारे हालसम्म स्पष्ट गरी अध्ययन अनुसन्धान भै नसकेकोले यसबारे अहिले निश्चित गरी भन्न सकिएको छैन ।

कार्बोन-१४ (Carbon-14) विधिभन्दा अघि पोटेशियम आरगन-४० (Potassium Argon-40 वा K/Ar) विधि प्रचलनमा थियो। पहिलो विधिको आधार-विन्दू वा ज्ञातांश (Known Rate) कार्बोन-१४ हो भने दोस्रोको आधार-विन्दू वा ज्ञातांश (Known Rate) आरगन-४० (Argon-40) हो। यस विधिअनुसार सबैभन्दा नयाँ काल नै ६ लाख वर्ष भएको हुनाले त्यसदेखि यताको अस्थि अवशेषको परीक्षण यसबाट हुन सक्दैन। त्यस्तै कार्बोन-१४ (Carbon-14) विधि अनुसार सबैभन्दा पुरानो काल बढीमा ७० हजार वर्ष भएको हुनाले यी दुई बीच ५ लाख वर्षभन्दा बढी अन्तर देखिन्छ। यस विधि अनुसार ज्वालामुखीको विस्फोटनबाट निस्केको चट्टान वा लावामा कम मात्रामा पोटेशियम आरगन संस्थानी-४० (Potassium Argon Isotope-40) हुन्छ र यो ज्ञातांश (Known Rate) आरगन-४० (Argon-40) मा पुगेपछि क्षय हुँदै जान्छ। यही क्षयको मात्राको आधारमा कुनैपनि अस्थि-अवशेषको समयकाल निर्धारण गरिन्छ। ६ लाख वर्षभन्दा अघिको समयकाल निर्धारण गर्नु पन्थो भने यस विधि अनुसार र ७० हजार वर्षभन्दा यताको समयकाल निर्धारण गर्नु पन्थो भने कार्बोन-१४ (Carbon-14) विधि अनुसार गरिन्छ। बीचको समयको अन्तरालको सम्बन्धमा पछि नयाँ संस्थानी विधि (Isotope Method) को आविष्कार भयो जसलाई-हसातु/किरणतु (Thorium/Uranium) र स्तनपायी अश्मी/हसातु (Prolaetinium/Thorium) संस्थानी (Isotope) विधि भनिन्छ।

आरगन-४० (Argon-40) पछि अर्को स्वतन्त्र विधि कार्बोन-१४ (Carbon-14) अघि आयो, जसलाई परमाणु भौतिक विज्ञान (Atomic Physics) द्वारा निकालेको भनी मानिन्छ। यो विधि अमेरिकामा आविष्कार भएको हो र यसलाई सबैभन्दा भरपर्दो भनी मानेको पाइन्छ। यस विधिलाई पूर्णरूपले रेडियोधर्मी कौइला-१४ विधि (Radioactive-Carbon Dating Method) भनिन्छ। यस विधि अनुसार प्रत्येक जीवित पदार्थले आफ्नो

जीवनकालमा प्राकृतिक वातावरणबाट रेडियोधर्मी-कार्बोन-१४ संस्थानी (Radioactive Carbon-14 Isotope) लिएको हुन्छ र मृत्युपछि यसलाई लिन छोड्नुको साथै पहिले लिएको कार्बोन-१४ (Carbon-14) को क्षय हुँदै जान्छ। यही क्षयको आधारमा कुनैपनि समयकालको निर्धारण गरिन्छ। यस विधिबाट ४ हजारदेखि ५० हजार वर्ष (बढीभन्दा बढी ७० हजार वर्षअघि) सम्मको समयकाल गणना गरिन्छ। थोरै समयकालको मात्र निर्धारण गर्न सक्ने हुनाले धेरै नै पुरानो अवशेषको काल निर्धारण यस विधिबाट नहुने भएकोले यसलाई भरपर्दो एवं उपयोगी नदेखिएको भनी मानेको पाइन्छ। यसमा परीक्षण गरिने वस्तु राख्ने भाँडो, परिवहनमा उपयोग गरिने साधन, ठीक समयमा पुऱ्याउनु, वस्तुको संग्रह आदिमा हुने तल-माथिले पनि असर गर्न सक्दछ। त्यस्तै परीक्षण गरिने वस्तु आगो लागेको वा आगो बालेको ठाउँको गोल वा कोइला, हाड, सीङ, घुँघ्री वा सिपीको खपटा लिइन्छ। रूखको ठुटा लिनुपर्दा सुकेको हुनुपर्दछ र चिसोबाट आशातीत परिणाम आउन सक्तैन।

स्वतन्त्र विधि अन्तर्गत सबै समयकालका वस्तुहरू परीक्षण गर्नु पर्दा एउटा विधिले पर्याप्त हुँदैन र तीन वटै (माथि उल्लेख गरिएका) विधिहरू अपनाइनुपर्ने हुन्छ। यस्तो स्थितिमा सरलताको अन्वेषण हुँदै गएपछि अर्को एउटा नयाँ विधि-पुराचुम्बकीय विधि (Palaeomagnetic Method) पत्ता लाग्यो। यस विधिमा परीक्षण गरिने वस्तुको यन्त्रद्वारा चुम्बकीय आकर्षणको मात्रा हेरिन्छ र त्यसपछि सोही वस्तुलाई आगोमा तताइन्छ (यसरी तताउँदा पुऱ्याउनु पर्ने तापक्रम विन्दू क्यूरि विन्दू- 'Curie Point' मा पुऱ्याइन्छ) र पुनः चुम्बकीय आकर्षण हेरिन्छ। यसरी दुई पटक लिइएको चुम्बकीय आकर्षणको मात्रा तुलना गरी दुई अवस्थाको बीचमा रहेको अन्तर वा क्षय भएको आकर्षणको अंक (Decay Rate) लाई हेरी समयकाल निर्धारण गरिन्छ। माथि चर्चा गरिएको अरू विधिको तुलनामा यो विधि हचुवा जस्तो देखिन्छ तापनि यसलाई भरपर्दो नसकिने विधि होइन भनी मानेको पाइन्छ। नेपालको

रामनरवानर (Nepithecus) को समयकाल यसै विधि अनुसार अमेरिकामा लगी निर्धारण गरिएको हो।

रामनरवानर (Ramapithecus) को समयकालको सम्बन्धमा उपर्युक्त अनुसारका विधिहरूमध्ये सबैको परीक्षण एउटै विधि अनुसार गरेको पाइएको छैन। कतिपय अवशेषहरूको परीक्षण गरिएका वस्तुको ठीक ढंगले लाने, राख्ने कुरामा आशंका व्यक्त गरेको कारण समयकालको निर्धारण अन्तिम रूपमा भनिसकेकोले पुनर्विचार गर्नु पर्ने जस्तो राय पनि नपाइएको होइन। पहिले सबैभन्दा जेठो केन्याको अवशेषलाई मानेकोमा पछि टर्कीको अवशेषलाई मान्न थालिएको छ। अहिलेसम्मका परीक्षण विधिहरूमा सबैभन्दा विश्वसनीय विधि पुराचुम्बकीय विधि (Palaeomagnetic Method) भनी मानिए तापनि यसलाई पूर्ण विधि भने मानिएको छैन।

३.३ रामनरवानरको पुर्खा र अवस्थिति

नवजीव (Unozoe) अर्थात् वानर वर्ग (Primates) को काल वा आजभन्दा करीब ३.५ करोड वर्षअघि हिमाचलीय महाकाण्ड घटेपछि पृथ्वीमा आएको आमूल परिवर्तनले नयाँ प्रतिकूल वातावरण (सुख्खा र वातावरणीय) मा भूमध्यरेखाको घना जंगलहरू पातला हुँदै विलुप्त हुनुको साथै पुराना स्वरूप रहेका वानरहरू ठूला बिरालाको शिकार भई कोही विनष्ट भए र कोही दक्षिणतिर लागे^{३०}। तर नयाँ जाति र वर्गको वानर (जो मानवका पुर्खा थिए) र कुकुर-मुखे वानर (Baboon) भने पहाडी शृङ्खलाहरू उठेका पुरानो संसार (Old World) को परिवर्तित र प्रतिकूल वातावरणमा अभ्यस्त भई जीवित रहे। डार्विनका अनुसार यही पुरानो संसार (Old World) को वानरशाखाबाट नै मानवको विकास भएको हो। पुरानो संसार (Old World) को वानरबाट बिरालो तथा कुकुर जत्ता सानो आकारका प्यारापिथेकस्

(Parapithecus) र प्रोप्लिओपिथेकस् (Proplo-pithecus), मिश्रको फायुम (Fayum) को चरग हुँदै मध्यनूतनाश्रम (Miocene) को उत्तरार्द्धकाल (आज भन्दा २ करोड वर्षभन्दा अघि) विकसित फोन्तानी शुष्कवानर (Dryopithecus Fontani, फ्रान्स) को एउटा शाखा डार्विन शुष्कवानर (Darwin Dryopithecus, अस्ट्रिया) बाट अतिनूतनाश्रम (Pliocene) युगको प्रारम्भमा रामनरवानर (Ramapithecus) देखिएको भनी अनुमान गरिएको पाइन्छ। शुरुमा रामनरवानर (Ramapithecus) लाई शुष्कवानर (Dryopithecus) को श्रेणीमा राखिएको थियो र पछि मात्र अलग श्रेणीमा राखिएको हो। हाल यी अनुमानहरूबारे पुनर्विचार गर्न थालिएको छ। १९८० ई. तिर अफ्रिकामा आजभन्दा करीब ३ करोड वर्षअघि रहेका वानर जस्तो प्राथमिक (Primate) जीवको अवशेष पाइएको छ, यसलाई एजिप्टोपिथेकस् (Aegyptopithecus) भनी नाम दिइएको छ। प्राप्त अवशेषहरूमध्ये यसलाई प्राथमिकवर्ग (Primate) नरवानर (Ape) र मानवको विकास शृङ्खलाको सबैभन्दा प्राचीन अवशेष भनी विश्वास गरिएको छ^{३१}। यसरी वानरदेखि मानवसम्मको विकासको शृङ्खला अझै प्रष्ट हुन नसकेको देखिन्छ। पछि १९८३ ई. मा अफ्रिकाको केन्याको उत्तरी भागमा त्यहाँको राष्ट्रिय संग्रहालय (National Museum) का निर्देशक रिचर्ड ई. लिके (Richard E. Leakey) र जोन्स हप्सकिन्स (Johns Hopkins) विश्वविद्यालयका पुरासत्त्वशास्त्री एलन वाकर (Alan Walker) को सह-नेतृत्वमा रहेको दलले शुष्कवानर (Dryopithecus) भन्दा पछि र रामनरवानर (Ramapithecus) भन्दा अघिको जस्तो देखिने पुच्छर नभएका प्राणी (Ape like Creature) को एउटा अवशेष फेला पार्यो। यस जीवलाई १.७ करोड वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको छ। पहिले एशिया

^{३०} नेस्तर्ख, एन.,— दि ओरिजिन् अफ मैन, प्रोग्रेस पब्लिशर्स, मास्को, दोस्रो (संशोधित) अंग्रेजी संस्करण, १९६७ ई., पृष्ठ ५६।

^{३१} शर्मा, जनकलाल—सेवेन्टिन मिलियन इयर ओल्ड प्राइमेट फोसिल्स कूड बी लिक बिट्वीन मेन एण्ड एप, प्राचीन नेपाल, संख्या ७९, पृष्ठ १३।

(भारत) मा मात्र पाइएको भनी मानिएकोमा यसलाई भारतकै सिवनरवानर (Sivapithecus) कै श्रेणीको भनी विश्वास गरिएको छ र यसको उद्गम सम्भवतः अफ्रिकामा भएको भनी नयाँ अनुमान गरिएको छ । भारतको सिवनरवानर (Sivapithecus) लाई वनमान्छे (Orangutan) सित निकट सम्बन्धित भनी (पूर्व अनुमान अनुसार) सम्भवतः मान्द नसकिने र यसलाई हाल सबै नरवानर (Ape) र मानवका पुर्खा हुनसक्ने भनी नयाँ अनुमान^{३२} गरेको पाइएकोले यसअघि नरवानर (Anthropoid) को चरण भई वा यसका कुनै शाखाबाट मानवको उद्गम भएको भनी गरिएको पूर्व अनुमानमाथि यस नयाँ अवशेषको प्राप्ति र अध्ययनले पुनर्विचार गर्नु पर्ने देखिएको छ ।

आदिमानवको पुर्खा को हुनु र ठूला वानर (Great Ape) र मानव कहिले छुट्टिए भन्ने प्रश्नहरू पुरासत्त्वशास्त्र (Palaeontology) को अति नै आश्चर्यलाग्दा प्रश्नहरू हुन् र दोस्रो प्रश्नको सम्बन्धमा धेरैजसो पुरासत्त्वशास्त्रीहरूले २.५ करोड वर्षअघि छुट्टिएको भनी विश्वास गरेका छन्^{३३} । यही सन्दर्भमा माथिको १.७ करोड वर्षअघिको प्राणीलाई शुष्कवानर (Dryopithecus) र रामनरवानर (Ramapithecus) को बीचमा राखी जोड्दा समयकाल करीब मिलेको देखिन्छ । यसैले यस अवशेषले ठूलावानर (Great Apes) र मानव सदृश (Hominid) को वंशावलीमा अलि स्पष्टता देखिएको अनुमान गरिएको छ । यसले रामनरवानर (Ramapithecus) को पुर्खाको अध्ययनमा थप सहयोग मिलेको देखिन्छ ।

अन्य मुलुकमा जस्तै नेपालमा वानर (Primate) र नरवानर (Anthropoid) का अवशेषहरू पाइएका छैनन् । रामनरवानर (Ramapithecus) को समकालीन जस्तो देखिने करीब १.२ करोड वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएका दाङ्गाका गैंडा र

हात्तीका अवशेषहरू हुन् । चिनियाँ विद्वानहरूले तिब्बती पठार (Plateau) मा वानर (Primates) को अस्तित्व रहेको हुनसक्ने संभावनाबारे अत्याधिको पाइए तापनि त्यहाँ र नेपालको हिमालय पर्वत शृङ्खलामा त्यस्तो कुनै जीवको अवशेष भेटिएको छैन । तर नेपालसंगै जोडिएको तिब्बतबारे यस्तो अनुमान गरेको पाइनु र नेपालसंगै जोडिएका चीन र भारतमा वानर (Primates) का अवशेष पाइनु एवं तीनैवटा मुलुक र पाकिस्तानमा समेत रामनरवानर (Ramapithecus) का अवशेष पाइनुले नेपाल वानर (Primates) र नरवानर (Anthropoid) को विचरण थलो रहेको हुनसक्ने संभावना देखिन्छ । उषाश्रम (Eocene) युगमा सगरमाथाको भिरालो (Slopes) मा समुद्री जीवका अवशेषहरू (Marine Fossils) पाइएबाट हिमालय पर्वत शृङ्खलामा जीवको विकासको निमित्त अनुकूल स्थिति रहेको हुनसक्ने संभावना झिनो भएपनि देखिएको छ । अतिनूतनाश्रम (Pliocene) युगमा हिमालय क्षेत्रमा तीनखुरे घोडा (Hipporion), अर्द्ध भूमध्यरेखामा पाइने वोट-विरूवा, स्थानीय माटोजन्य खनिज पदार्थको बनावटमा तत्कालीन प्राकृतिक वातावरणको छाप रहेको र त्यसवेला मनसूनी हावालाई छेक्न नसक्ने हिमालयको उचाइ करीब १००० मीटर (समुद्री सतहभन्दा माथि) रहेको १९७७ ई. को चिनियाँ भौगर्भिक प्रतिवेदनको आधारमा चिङ्घाइ-तिब्बत क्षेत्र उच्च प्राथमिक वर्गको जीवको विकासको निमित्त अझै अनुकूल रहेको थियो भन्ने अनुमान^{३४} गरेको पाइएकोले नेपालको हिमालय क्षेत्र पनि सोही अनुरूप रहेको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिने देखिन्छ । भारतमा अवशेषहरू पाइएको इलाका र नेपालमा पाइएको इलाका चुरे वा सिवालिक क्षेत्रभित्र पर्नाले पनि माथिको संभावित अनुमानलाई पुष्टि गर्न सहयोग मिल्ने देखिन्छ । साथै मध्यनूतनाश्रम (Miocene) युगमा घना जंगलहरू विनष्ट भएको भन्ने माथि उल्लेख गरिएको सम्बन्धमा काठमाडौं

^{३२} शर्मा, जनकलाल— पूर्ववत्, पृष्ठ १३ ।

^{३३} पूर्ववत् ।

^{३४} लानपो, जिया— उही, पृष्ठ ३ ।

उपत्यकामा रहेको घना जंगल सोही कालतिर दक्षिणमा माहिलो वा लघु हिमालय भनिने महाभारत पर्वत श्रृङ्खला उठेपछि तलाउ बनी विनष्ट भएको हुनसक्ने अनुमानलाई यता पाइने वनस्पति एवं जीव-जन्तुका अवशेषले पुष्टि गर्ने संभावना रहेबाट यो क्षेत्र पनि वानर तथा नरवानरको अनुकूल रहेको हुनसक्ने संभावना देखिन्छ । त्यसैले यतातिर पनि खोज र अध्ययन हुनुपर्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा वानरको एउटा प्रजाति लंगूर सगरमाथा क्षेत्रमा ७५०० मी. माथि पाइएको छ र यसलाई "लंगूर एन्टेलस प्रेसवाइटिस (Lungur Entellus Presbytis)"³⁵ भनी संज्ञा दिइएको छ । यसको सम्बन्धमा अरु कुनै अध्ययन भएको पाइएको छैन तापनि यसको विचरण थलो रहेको विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८ मी.) अवस्थित रहेको हिमालय श्रृङ्खलालाई "महालंगूर" भनेको पाइएको छ र यो नाम लंगूरकै नाममा रहेको अनुमान प्रष्ट छ । यसबाट सगरमाथा क्षेत्रको हालको प्रतिकूल वातावरणमा पनि लंगूरको अवस्थिति पाइएबाट करोडौं वर्षअघि यस क्षेत्रमा वानरहरू रहन सक्ने वातावरण रहेको हुनसक्ने संभावनालाई सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । चुरे क्षेत्रमा पाइएको रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेष पाइएको आधारमा सो पाइएको क्षेत्रतिर यस जीवको शरीरको अन्य भागको अवशेष अफ्रिका र चीनमा जस्तै पाइने अनुमान गर्नु पनि स्वाभाविक नै हुन्छ । दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को अवशेष एशियाको कुनैपनि मुलुकमा पाइएको छैन तापनि मानवको वंश वृक्षमा सबैभन्दा नजीकको प्राणी भनी मानिएको रामनरवानर (Ramapithecus) लुप्त नभएको भए दक्षिण एशियाली नरवानरमा विकसित हुनसक्ने र त्यसपछि पिथेकान्थ्रोपस् जावा मानव (Java Pithecanthropus) मा विकसित

हुनसक्ने संभावनाबारे पनि अनुमान गर्न सकिन्छ³⁶ । यसै प्रसंगमा यहाँ सोभियत प्राग्-इतिहासविद् तथा मानवशास्त्री एम. नेस्तर्ख (M. Nesturkh) को अतिनूतनाश्म (Pliocene) युगको प्रारम्भ ताकाका रामनरवानर (Ramapithecus) प्रकारको नरवानर (Anthropoid) बाट विकसित भएका दक्षिण एशियाली प्रकारका नरवानर (South Asian forms of ape) बाट मानवको उद्गम भएको³⁷ अवधारणा उल्लेखनीय रहेको छ । यी सम्भावनाहरूको कारण बुटवलको चुरे क्षेत्रमा रामनरवानर (Ramapithecus) को अवशेषको साथै प्राकृतिक तथा मानव निर्मित हतियार पनि पाइनुसक्ने संभावना देखिएकोले यसै आधारमा त्यतातिर खोज र अनुसन्धान हुनु जरूरी देखिएको छ ।

रामनरवानर (Ramapithecus) लाई भूमध्यरेखाको घना जंगल र घाँसे मैदानी (Savana) क्षेत्रमा रहेका भनी मानेको पाइन्छ । चीनको लुफेङ् (Lufeng) र वरिपरिका क्षेत्रमा आजको केन्द्रीय र दक्षिणी यूनान (Yunnan) क्षेत्रको भूमध्यरेखीय वा अर्द्ध-भूमध्यरेखीय वातावरण समान न्यानो र आर्द्र (Humid) रहेको अनुमान त्यहाँ पाइएका अन्य पशुहरूको अवशेषहरूको आधारमा गरिएको छ । यसको कद सामान्यतया १.१-१.२ मी. अग्लो, अनुहार सानो, तालुको हाड निस्केको र माथिल्लो एवं तल्लो बङ्गाराको हाड दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को समान³⁸ मानिएको छ । दन्तारोपणको अवस्थिति (Dentition) ले यसलाई झण्डै मानव सदृश (Homo sapien) को पुर्खाको कोरा वा आदिम रूपमा लिन सकिने भनी अनुमान गरिएको छ । यी सीधा भएर हिड्थे भन्ने कुनै प्रमाण पाइएको छैन र यिनको मेरूदण्डको एवं खुट्टाको हाड भेटिएका छैनन् । तर यी पछिका भनी अनुमान गरिएको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) लाई सीधा भएर हिड्थे भनी मानेको र

³⁵ ए फोटोग्राफिक रेकर्ड अफ द माउन्ट जोल्मोलुङमा साइन्टिफिक एक्सपेडिसन (१९६६-६८ ई.) साइन्स प्रेस, पेकिङ्ग, चीन, १९७७ ई. ।

³⁶ नेपाल, निरीश- दि रामापिथेकस्, रोलम्बा, उही, पृष्ठ १५ ।

³⁷ नेस्तर्ख, एम.- पूर्ववत्, पृष्ठ ६४ ।

³⁸ लानपो, जिया- पूर्ववत्, पृष्ठ ३ ।

यो भन्दा अघिका वानरहरू आवश्यक परेको बेला कहिले-काहीं आधा झुकेर वा धड्धडाएर हिंड्थे भनी मानेको पाइएकोले वानर र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) बीचको चरणका यिनी-हरूलाई आधा झुकेर वा धड्धडाएर हिंड्थे होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ^{३९} भनी मानिएको छ। कसै-कसैले यिनीहरू हतियार बनाउन जान्दथे भनी भनेको पाइए तापनि कुनै पनि मानव सदृश प्राणी (Simian) को हातले हतियार बनाउन जानेका थिएनन्^{४०} भनी मानेको पाइएकोले यिनीहरूले पनि हतियार बनाउन जानेका थिएनन् भनी अनुमान गरिएको छ। यिनलाई रूखबाट ओर्लेर जमीनमा बस्न थालेको र अरू वानर पुनः रूखमै फर्की रहेका भनी मानेको पाइएकोले यिनीहरूले लौरो वा प्रकृतिमा पाइने ढुङ्गालाई फलफूल टिप्न र आक्रमणकारी हिंस्रक पशुबाट जोगिन हतियारको रूपमा प्रयोग गर्थे भनी मान्न भने सकिन्छ। साथै फलफूल टिप्न घाँटी तन्काउनु पर्ने भएकोले सीधा भएर हिंड्ने वा उभिने क्रममा वक्र (Arch) मेरूदण्ड सोझो हुँदै ठाडो हुनसक्ने र हतियारको प्रयोगले हातको आकार र टेकेर हिंड्नु परेको कारण पाइताला एवं खुट्टाका हाडहरू विकसित हुँदै गएको हुनसक्ने देखिन्छ। यिनलाई शरीर-रचना विज्ञान (Morphology) को दृष्टिले प्रारम्भिक मानव र ठूला नरवानर (Ape) दुवैसित मिल्ने भनी अनुमान गरेको पाइन्छ। शारीरिक बनावटको आधारमा नरवानर (Anthropoid) र विकासको अति निम्न चरणको भए तापनि व्यवहार (Social qualities) मा मानवसित निकट रहेको^{४१} भनी अनुमान गरेको पाइएको छ।

४. आदिमानवको उद्गम

वानरबाट मानव सदृश (Homo sapiens) लक्षण भएको रामनरवानर (Ramapithecus) को

चरण हुँदै मानवको विकास भएको हो। यो विकासक्रम पहिले नरवानर (Anthropoid) को अवस्थाबाट वा यसभन्दा अघि नै एउटा स्वतन्त्र क्रमबाट अर्कै जीवबाट नरवानर (Anthropoid) संग-संगै विकास भएको हो भनी निश्चित गर्न कठिन छ^{४२} भनी भनेकोमा १९८३ ई. मा उत्तरी केन्यामा प्राप्त माथि उल्लेख गरिएको शुष्कवानर (Dryopithecus) र रामनरवानर (Ramapithecus) बीचको देखिने (पूर्व रामनरवानर Pre-Ramapithecus, १.७ करोड वर्षअघिको) जीवको अवशेषले नयाँ कुरा प्रकाशमा ल्याएको छ। यसबारे चर्चा गर्नुअघि सबैभन्दा पहिले तल मानवको उद्गमसम्बन्धी चिन्तनबारे चर्चा गरिन्छ।

४.१ मानवको उद्गमसम्बन्धी चिन्तन

आदर्शवादी धारणा अनुसार "रहस्यमय शक्ति" वा "ईश्वर" द्वारा मानवको सृष्टि भएको वर्णन गरिएका कथाहरू सबैभन्दा बढी हिन्दूधर्मका विभिन्न पुराणहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ र संसारमा प्रचलित विभिन्न धर्ममा पनि यस्ता कथाहरू पाइएका छन्। जीवको क्रमशः विस्तार-विस्तार र निरन्तर परिवर्तन र विकास भई वानरबाट मानवको विकास भएको हो भन्ने विकासवादी सिद्धान्तको विरोध गरी पृथ्वीसंगै एकैचोटि मानवको सृष्टि "ईश्वर" ले गरेको कुरा उक्त कथाहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ। सृष्टिकर्ताको नाम र समयकालमा केही भिन्नता पाइए तापनि सार रूपमा "ईश्वर" को रचना भन्ने कुरा पृथ्वीमा भएको जल-प्रलयको कथा सबैजसो मुलुकमा मिले जस्तै मानवको सृष्टिबारे विभिन्न मुलुकका विभिन्न धर्मका कथाहरू मिलेका देखिन्छन्। नेपालमा हिन्दूधर्म अनुसारको श्रीमद्भागवतको एउटा कथा र स्वस्थानी ब्रत कथा अनुसार बूढाब्रह्माले, तामाङहरूको "तम्वा कइतेन ह्वाइ रिम्ठिम्" अनुसार

^{३९} पूर्ववत्, पृष्ठ २।

^{४०} एंगेल्स, फ्रेडरिक-डाइलेक्टिक्स अफ नेचर, प्रोग्रेस पब्लिशर्स, मास्को, छैटौँ संस्करण, १९७४ ई., पृष्ठ १७१।

^{४१} नेपाल, निरीश- दि रामापिथेक्स, उही, पूर्ववत्, पृष्ठ १५।

^{४२} सिंह, डा. रामप्रसाद एवं, कुमार, डा. अनिल- मानव उद्भव तथा प्रजातीय अध्ययन, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना, प्रथम संस्करण, १९७६ ई. पृष्ठ १२।

“पञ्च भगवान्”⁴³ र किरातहरूको वेद भनिने “किरात मुन्धुम्” अनुसार “पोरोमी योम्फामी देव”⁴⁴ मानव आदिको सृष्टि गरेको उल्लेख पाइन्छ। वैज्ञानिकहरूको खोज र अनुसन्धानले आदर्शवादीहरूको सृष्टि संबन्धी अवधारणालाई गलत सावित गरिसकेको छ। नेपालमा आजभन्दा करीब २५-२६ लाख वर्षको अफ्रिकाको ओण्डभाइ मानवका हतियारलाई संझाउने खालको प्राकृतिक ढुङ्गाको हतियार प्रयोग गर्ने बर्दिया मानवदेखि २.२ हजार वर्षअधिसम्मका प्राइमानवका अवशेषहरू पाइएपछि “ब्रह्मा” आदिद्वारा मानवको सृष्टि भएको परिकल्पना गलत रहेको देखिन आएको छ। त्यस्तै इशाई, इस्लाम आदि धर्म अनुसारको मानव सृष्टिको कथा र अन्य ठाउँका आकाश र पृथ्वीको विवादबाट बा ब्रह्मा र उनैको छोरीबाट, “सुसुङ्गे र लालाङ्गे”- (किरात मुन्धुम्, एउटै बाबु-आमाका सन्तान)⁴⁵ र वाइविलमा आदम (Adam) र इभ (Eve) बाट मानव आदिको सृष्टि भएको आदर्शवादी कथाहरू निराधार सावित भैसकेका छन्।

डार्विनका अनुयायी थोमस हक्सले (Thomas Huxley, १८६३ ई.) का अनुसार एउटै पुर्खाबाट उत्पत्ति भएको नरवानर (Anthropoid) कै अर्का सहोदर शाखाबाट मानवानुगण (Hominidae) तथा मानव र अर्को शाखाबाट वानरको विकास, फ्रान्सका मार्सेलिन बूल (Marcellin Boule) का अनुसार सानो शरीर तर ठूलो मस्तिष्क भएको धेरै वा थोर सीधा हिंड्ने प्राणीबाट⁴⁶ र अमेरिकी विद्वान् डब्लु. एल. स्ट्राउस (W. L. Straus) का अनुसार पुरानो महादेशको एउटा प्राचीन प्रकारको वानर (Proto-

Old-World Monkey)⁴⁷ बाट प्रत्यक्ष रूपमा मानवको विकास भएको धारणा व्यक्त गरेका छन्। त्यस्तै पछि अनेक अवधारणाहरू देखिएका छन्।

इटालीका जीवशास्त्री ड्यानियल रोसा (Daniel Rosa, १९८१ ई.) को पृथ्वीसंगै प्राणी पनि एकैचोटि उत्पत्ति भएको धारणा अधि आउनु-भन्दा पूर्व मानवशास्त्रीहरू थियोडोर आर्टड्ट (Theodor Arldt) र जिसेप् सेर्गि (Guiseppe Sergi) का अनुसार मानव जाति एउटै वर्गबाट नभई विभिन्न वर्ग अथवा अरू जातिबाट विकसित भएको हो। फ्रान्सका मानवशास्त्री जर्जेज् मोन्टेन्डन् (Georges Mountandon, १९३३ ई.) को अमेरिकी नरवानर (Anthropoid ape) बाट, फ्रेडरिक उड् जोन्स (Frederick Wood Jones, १९१३ ई.) को कूर्च मर्कट (Tarsier) बाट, जर्मन वैज्ञानिक हर्मन् क्लाट्सच (Hermann Klaatsch, १९२२ ई.) को औरिनासियन (Aurignacian) मानवको विकास वनमान्छे (Orangutan) बाट र निआन्डर्थल (Neanderthal) मानवको भीमवानर (Gorilla)⁴⁸ बाट भएको अवधारणा पनि पाइएका छन्। एम. वेस्टेनहोफर् (M. Westenhopher, १९३५ ई.) का अनुसार वानरको चरण छोडी निम्न स्तनपायी (Lower Mammal) जीवबाट सीधा मानवको उद्गम भएको हो भन्ने धारणा पनि पाइएको छ। मानवको उच्च विकसित मस्तिष्क नै सबै स्तनपायी जीवहरूको मस्तिष्कको आरम्भविन्दू⁴⁹ हो भन्ने उट्पट्याड जस्तो देखिने जोहान राँके (Johan Ranke, १८५९ ई.)

⁴³ लामा, सन्तवीर- तम्जा कइतेन् (हवाई रिमिठम्), रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, छैटौं संस्करण, वि. सं. २०४०, पृष्ठ ७१।

⁴⁴ चेमजोङ, ईमानसिंह- किरात मुन्धुम् (किरातको वेद), राजेन्द्र राम, विहार, भारत, १९६१ ई., पृष्ठ ३७।

⁴⁵ पूर्ववत्- पृष्ठ १०-१४।

⁴⁶ नेस्तर्ख, एम.- पूर्ववत्, पृष्ठ ८७-८८।

⁴⁷ सिंह, डा. रामप्रवेश एवं कुमार, डा. अनिल- पूर्ववत्, पृष्ठ १२।

⁴⁸ नेस्तर्ख, एम.- पूर्ववत्, पृष्ठ ८६।

⁴⁹ पूर्ववत्- पृष्ठ ७१।

को अवधारणा पनि पाइन्छ। वैज्ञानिक भनिने मध्यमवर्गीय व्यक्तिहरूबाट यस किसिमका अवधारणाहरू देखिएका हुन्।

४.२ गलत चिन्तन र त्यसको परिणाम

माथिका अवधारणाहरू एक आपसमा मेल नखाएको मात्र होइन, अन्तर्विरोधी पनि देखिएका छन्। ड्यानियल रोसा (Daniel Rosa) को अवधारणा वानरबाट मानवको विकास भएको धारणा विपरीत रहेको छ। हर्मन (Hermann) को अवधारणाले विभिन्न प्रजातिका मानवको अलग-अलग पुर्खा र त्यस्तै अप्रत्यक्ष रूपमा मोन्टान्डन् (Montandon) र थियोडोर् (Theodor) तथा सेर्गि (Sergi) का अवधारणाले विभिन्न प्रजातिका मानव अलग-अलग पुर्खाबाट उत्पत्ति भएको धारणा (Polygenesis) प्रकाशमा ल्याएको देखिन्छ। यी अवधारणाहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा वानरबाट मानवको विकास भएको र सम्पूर्ण मानवको पुर्खा एउटै हो भन्ने वैज्ञानिक धारणाको विरोध गरेको देखिन्छ।

विभिन्न वर्गबाट संसारको विभिन्न भागमा स्वतन्त्र रूपले मानवको उद्गम भएको अवधारणा (Ologenesis) का समर्थकहरू मुख्यतः मध्यमवर्गीय बुद्धिजीवीहरू हुन्। तिनीहरूको मूल उद्देश्य नै संसारको सृष्टिलाई उद्देश्यपूर्ण विकासको उपाय (वा ईश्वर इच्छा) द्वारा प्रभावित छ भनी घोषणा गरी धर्मसित विज्ञानलाई मिलाउनु हो। वैज्ञानिकहरूको खोज र अनुसन्धानले "ईश्वरको अपरम्पार लीला" वा "दैवी रचना" को नारा बेकम्मा सावित भएपछि वैज्ञानिकहरूलाई यातना, दण्ड-सजाय एवं हत्या गर्ने जस्ता जघन्य अपराधको कार्यले पनि केही नलागेपछि शासक वर्गको माग अनुसार पुरेतहरूसित कुम जोर्न⁵⁰ यसरी विज्ञानलाई नै आड बनाई भ्रमपूर्ण धारणाहरू देखा परेका हुन्।

यदि संसारको विभिन्न भागमा स्वतन्त्र रूपले मानवको उद्गम भएको अवधारणा (Ologenesis) लाई मान्ने हो भने संसारको सबै महादेश र सबै

मुलुकहरूलाई मात्र होइन, एउटै मुलुकको विभिन्न प्रजातिहरू रहेका विभिन्न इलाकालाई पनि आदिमानवको उद्गमस्थलको रूपमा मान्नु पर्ने हुन्छ। अन्त्यमा आदर्शवादीहरूको पृथ्वीसंगै एकैचोटि संसारका सबै प्राणीहरू "ईश्वरको इच्छा" अनुसार उत्पत्ति भएको गलत अवधारणालाई मान्नु पर्ने हुन्छ र अहिलेसम्मका वैज्ञानिकहरूको खोज र अनुसन्धानलाई फोहोर फाल्ने द्वाङ्गमा मिल्काउनु पर्ने हुन्छ। यस गलत चिन्तनले आदिमानवको उद्गम एकैचोटि विश्वको अनेक ठाउँमा भएको धारणा (Polygenesis) र अनेक उद्गमस्थल रहेको अवधारणा पनि देखिएको छ, जसबारे पछि चर्चा गरिनेछ।

४.३ मानवको उद्गमसंबन्धी वैज्ञानिक धारणा

प्रस्तुत अध्ययनको प्रारम्भमै प्राक्कोशीय जीवाणुदेखि रामनरवानर (Ramapithecus) सम्मको जीव विकासबारे अति नै संक्षिप्त रूपमा उल्लेख गरिएको थियो। पानीमा बस्ने जलचरप्राणीबाट पानी र जमीन दुवैमा विचरण गर्ने अभयचर (Amphibian) र जमीनमा घस्रेर हिंड्ने सरीसृप (Reptiles), त्यसबाट उफ्रेर हिंड्ने चौपाया स्तनपायी (Mammals) र सो मध्येकै एक प्रकारको छुचुन्दो जस्तो (Inscetivora) जीवबाट करीब ७ करोड वर्षअघि अर्द्ध-वानर (Pro-simian), आदि वानर (Simian), वानर (Primates), नरवानर (Anthropoids) (यसबारे विवाद रहेकोबारे माथि उल्लेख भएको छ) हुँदै रामनरवानर (Ramapithecus) र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को चरण हुँदै मानवको रूपमा विकसित भएको अनुमान गरिएको छ। निम्नबाट उच्च र सरलबाट जटिल प्रक्रियाहरू गुञ्जँदै ५० अर्ब करोड वर्षको समय लगाई जीवाणुबाट मानवसम्म विकसित भएको मानिन्छ। जीवको परिवर्तन र विकासको दौरान परिमाणात्मक (Quantitative) र गुणात्मक (Qualitative) परिवर्तनका प्रक्रियाहरूबाट गुञ्जँदै निरन्तर र विस्तार-विस्तार जीवाणुबाट आज संसारमा करोडभन्दा बढी

⁵⁰ पूर्ववत्- पृष्ठ ७३।

जीवहरू देखिएका छन् । विकासको परिमाणात्मक (Quantitative) चरणमा निरन्तर र विस्तार-विस्तार विकसित हुँदै गएको हुन्छ भने गुणात्मक (Qualitative) चरणमा जीव एउटा चरणबाट निश्चित प्रक्रियाहरूबाट गुज्रि पछि एउटा नयाँ उच्च विकसित जीवको रूपमा छलाङ् मारेर विकसित भएको हुन्छ । तर छलाङ् मारेर परिवर्तन हुँदा एकैचोटि नयाँ जीवमा परिवर्तन नभई परिमाणात्मक (Quantitative) चरणहरूबाट विस्तार-विस्तार र निरन्तर परिवर्तन भई एउटा निश्चित अवस्थामा पुगी सकेको हुन्छ र त्यसपछि गुणात्मक चरणमा पुगिन्छ ।

निम्नबाट उच्च र सरलबाट जटिलपूर्वक क्रमिक रूपमा जीवको विकास भई वानरबाट मानवको विकास भएको स्पष्ट धारणा सबैभन्दा पहिले बेलायतका विद्वान् चार्ल्स डार्विन (Charles Darwin, १८०९-१८८२ ई.) ले अघि सारेका हुन् । उनीभन्दा अघि चीनका प्राचीन जीवशास्त्री त्से त्से (Tso Tse, ६०० इ. पू.) ले संसारका सबै जीवको उत्पत्ति एउटै जातिबाट विस्तार-विस्तार र निरन्तर परिवर्तन र विकास हुँदै गएको^{५१} मानेको प्रमाण पछि प्रकाशमा आए तापनि प्रकाशमा आएको आधारमा जीवको विकास संबन्धी विकासवादी सिद्धान्तका जनक वा व्याख्याता डार्विनलाई नै मान्नु पर्ने देखिन्छ । उनीभन्दा अघि जीवको उत्पत्ति र विकासको सम्बन्धमा अन्य केही विद्वान्हरूले अध्ययन गरेको भए तापनि प्रामाणिक एवं समग्ररूपमा डार्विनले अध्ययन गरेको हुनाले पूर्वजहरूको कार्यमा पूर्णता उनैले प्रदान गरेका हुन् भनी मानिएको छ । जीवनको रूप परिवर्तनशील भएकोले निरन्तर नयाँ प्रकारका जीवहरूको विकास भई रहने र नयाँ जीव पुरानो प्रकारको भन्दा परिवर्तित र प्रतिकूल वातावरणमा जीवित र बढी स्थायी रहन सक्ने जस्ता धारणा डार्विनले आफ्ना महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू "दि ओरिजिन अफ स्पेसिज् बाइ मीन्स् अफ नेचुरल् सिलेक्सन्" (The Origin of Species by Means of Natural Selection, १८५९ ई.) र "दि डिसेन्ट अफ मैन एण्ड सिलेक्सन् इन् रिलेसन् टु

सेक्स" (The Descent of Man and Selection in Relation to Sex, १८७१ ई.) मा व्यक्त गरेका छन् ।

जीवाणुदेखि स्तनपायी (Mammal) जीवसम्म र स्तनपायीमध्येका कीटमक्षी (Insectivora) बाट अर्द्धवानर (Pro-simian), वानर (Primates), शुष्कवानर (Dryopithecus), नरवानर (Anthropoids) र त्यसपछि रामनरवानर (Ramapithecus) को विकास भएकोबारे माथि पनि उल्लेख भएको छ । यसपछि दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को चरण हुँदै मानवको विकास भएकोबारे अर्को अंशमा चर्चा गरिनेछ ।

५. रामनरवानर र मानव

यस अंशमा रामनरवानर (Ramapithecus) बाट दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को चरण हुँदै कसरी मानवको विकास हुन गयो भन्नेबारे चर्चा गरिन्छ । रामनरवानर (Ramapithecus) को प्रकृतिबारे माथि चर्चा भैसकेको छ तापनि यसको मानव आकृतिको स्वरूप र दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) सितको सम्बन्धबारे सन्दर्भवश पुनः उल्लेख गरिनेछ ।

५.१ रामनरवानर र दक्षिणी नरवानर

रामनरवानर (Ramapithecus) को मानव सदृश आकृतिबारे माथि उल्लेख गरिएको छ । यसको सन्ततिको रूपमा अहिलेसम्म अफ्रिकाको इथियोपियामा पाइएको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) को शारीरिक आकृतिलाई रामनरवानर (Ramapithecus) र मानव बीचको लुप्त शृङ्खला (Missing Link) को रूपमा मानिएको छ । यस अवशेष (इथियोपिया) लाई करीब ४० लाख वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको छ । सोभियत मानवशास्त्र एवं पुरातत्त्वविद् एम. नेस्तर्ख (M. Nesturkh) का अनुसार यसलाई सम्पूर्ण मानव वा एउटा अंशको पुर्ख

^{५१} प्रश्रित, मोदनाथ- जीवाणुदेखि मानवसम्म, लिसन प्रकाशन, तेस्रो संस्करण, १९८६ ई. (२०४३ वि. सं.), पृष्ठ ५८-५९ ।

भनी मान्न हालसम्म (१९६७ ई.) पाइएका प्रमाणहरू अपर्याप्त रहेका छन्⁵²। माथि उल्लेख गरिएको अवशेषको स्वरूप रामनरवानर (Ramapithecus) को भन्दा भिन्न र आधुनिक अफ्रिकी मेध्यवानर (Chimpanzee) सित मिलेको, हालसम्म रामनरवानर (Ramapithecus) को समयकाल अन्तिम रूपले निर्णय नभएको र १९८१ ई. मा इटालीमा संपन्न भएको विशेष अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठीमा अवशेषको प्रमाणको अभावको कारण उल्लेखनीय विवाद रहेको⁵³ पाइएकोले रामनरवानर (Ramapithecus) को मानव स्वरूपमाथि शंका व्यक्त गर्ने कार्य भैरहेको देखिन्छ। यस्तो आशंकालाई जीव-रसायनशास्त्री-

हरू (Bio-Chemist) ले पारमाणविक घडी (Molecular Clock) भनिने युरेनियम (Uranium) को सहयोगले वानर (Ape) बाट मानवको हांगा छुट्टिएको समय आजभन्दा करीब ६० लाख वर्षअघि हुनसक्ने मानेकोले रामनरवानर (Ramapithecus) को १.४ करोड वर्षको समयकाल-भन्दा निकै कम हुनाले पनि यसको दक्षिणी नरवानर (Australopithecus) सितको संबन्धमाथिको आशंका अरु बढेको देखिन्छ।

क्रमशः

⁵² नेस्तर्ख, एम.— पूर्ववत्, पृष्ठ ६४।

⁵³ काङ्ग, प्रो. उ रू— ह्वेर दिद् ह्युमैनकाइड् ओरिजिनेट्।